

הסכמות לספר ניתנו מחמישה מרבני ליטא: א. ר' אברהם אבלי פעסועלער אב בית דין וילנא ומחבר הספר 'באר אברהם'.⁷⁴ ב. ר' אריה לייב קנצליבוגן, אב בית דין בריסק.⁷⁵ ג. ר' אליהו ב"ר יעקב, אב בית דין סלובודקה. ד. ר' דוב בעריש אשכנזי, אב בית דין סלאמינא מחבר הספר 'נודע בשערים'. ה. ר' בנימין (בן ר' יהושע יהודה לייב דיסקין), אב בית דין הורדנא.⁷⁶ בשנת תרי"ב הודפס בדפוס ויניארץ בלמבערג שו"ע עם 'באר הגולה' ו'באר היטב', ובתוספת 'פתחי תשובה'. מהדורה זו זהה כמעט למהדורת וילנא תרצ"ו.⁷⁷

באותה השנה, תרי"ב, יצא ה'פתחי תשובה' לאור בהוצאה שנייה, על ידי האחים חנינא ליפא, אריה לייב ויהושע השיל שפירא⁷⁸ בויטומיר,⁷⁹ בשתי מהדורות. האחת היא 'אשלי רברבי' הכוללת את הש"ך, הט"ז, 'פרי מגדים' ועוד פרשנים, וגם כוללת את ה'פתחי תשובה',⁸⁰

שער זיטאמיר תרי"ב – המהדורה המצומצמת

74 פאסוואהל 1764-1836.

75 נפטר ב-1837.

76 סלונים 1798-לומזא 1844.

77 ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעו-קעז; וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 436.

78 כך כתוב בעמוד השער בדפוס, וכך מביא ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעד-קעה, אך בוינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 333, משמיט את שמו של אריה לייב, כנראה משום שבשנה זו עזב אריה לייב את השותפות עם שני אחיו ופתח לו דפוס עצמאי. עיינו חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל אביב, תש"י, עמ' 135.

79 דפוס זה נוסד בשנת תר"ז (1847) על ידי בניהם של המדפיסים מסאלוויטא, עיינו שם, וכן לקמן בפרק על הדפוסים של חלק 'אבן העזר'.

80 מס' 8073 V 23.

והשנייה כוללת את ה'שולחן ערוך' ופירוש הרמ"א עם 'באר הגולה', 'באר היטב' ו'פתחי תשובה' בלבד (להלן: מהדורת ז'טומיר תרי"ב).⁸¹

במהדורות אלו רבה יד הצנזור הרוסי, ובכל מקום שמוזכרים ענייני חרם, נידוי, מומר ודומיהם הביטוי הושמט או שונה.⁸² דוגמאות:

הסימן והס"ק	דפוס ראשון – תקצ"ו	דפוס שני – תרי"ב
ריז א	בקהל שגזרו בחרם על שוחט	בקהל שגזרו בהסכמה על שוחט
שם	משמע כשחיתת מומר	משמע כשחיתת עוזב דת
שם י	דה"ה במומר לעכומ"ז ובמומר לערלות	דה"ה בעוזב דת
ריח א	במי שנשבע שלא ילמד את בנו כתב פולי"ש בענין דאין התרה	במי שנשבע שלא ילמד את בנו כתב בענין דאין התרה

כן הושמטו סימנים קטנים ואף סימנים שלמים.⁸³ למשל: רנא א,⁸⁴ רנב ה,⁸⁵ ו,⁸⁶ י,⁸⁷ רסו יד, רסח-רסט,⁸⁸ רפא ה.⁸⁹ הצנזורה פעלה בתקיפות ברוסיה באותה התקופה, כנראה בגלל גזירת הדפוס משנת תקצ"ו,⁹⁰ ולכן התיקונים, החיסורים והשינויים הרבים.⁹¹ במהדורות אלו רא"א הוסיף הפניות והתייחסויות לחיבורים נוספים⁹² והם מצוינים בסוגריים מרובעים. בסוף חלק א' של המהדורה המצומצמת מופיע לוח תיקון ששלח רא"א עצמו.⁹³

81 מס' 2316 A 53 וכן במאגר הספרים הסרוקים של הספרייה הלאומית וכן במאגר הספרים הסרוקים של הספרייה הלאומית:

חלק א: <http://web.nli.org.il/sites/nli/Hebrew/library/Pages/BookReader.aspx?pid=1196286>

חלק ב: <http://web.nli.org.il/sites/nli/Hebrew/library/Pages/BookReader.aspx?pid=1200565>

82 דוגמאות נוספות להשוואה בין נוסחאות הדפוסים ניתן לראות בויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעד וקעו, שם גם מצוין מה תוקן במהדורת וילנא, תר"ל, ומה לא תוקן.

83 עיינו ויכלדר, שם, שמציין שכל הסימנים שהוזכרו חזרו במהדורת וילנא תר"ל.

84 מדובר בעברייך לתיאבון שאם נשבה אין מחוייבים לפדותו.

85 מדובר על המנהג לפדות שבויי יהודים ביותר משוויים של שבויי עכו"ם.

86 שם מובאים דברי החוות יאיר' שמתיר לשבוי לברוח מהשבי.

87 שצריך לפדות אחד שתפסוהו בטענה שזינה עם זונה, וכותב שהעכו"ם מוחזקים להעליל ולשקר.

88 כל הלכות גרים.

89 לגבי ספר תורה שפסול אם כתבו מסור.

90 עיינו לקמן בתיאור דפוס 'פתחי תשובה' לחלק 'אבן העזר'.

91 עיינו חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, עמ' 135 המתאר ביקורת תמידית מטעם הממשלה שהיה על בית הדפוס הזה. ועיינו גם בפנחס קאן, "לקורות בית הדפוס של ראם בוילנא", קרית ספר, י"ב, ירושלים, תרצ"ה-תרצ"ו, עמ' 115, על הצנזורים בבתי הדפוס בוילנא בעקבות גזירת הדפוס.

92 ראו לקמן בפרק על מקורותיו של רא"א, עמ' 71 ובהערה 285.

93 החלק הראשון של המהדורה המצומצמת מסתיים בסימו פב. במהדורה הגדולה חלק א' מסתיים בסימו קכב.

נסקור כעת את המהדורות של 'פתחי תשובה' שהודפסו במרוצת השנים, ונשווה בינן לבין ההדפסות הראשונות:

בשנת תרי"ח (1858)⁹⁴ יצא לאור 'שולחן ערוך' 'יורה דעה' עם ה'פרשנים הקלאסיים' (ש"ך, ט"ז, 'באר הגולה', 'באר היטב') בלמבערג על ידי אברהם יוסף מדפיס, עם ה'פתחי תשובה', ועם פרשנים נוספים ('יד אפרים' והגהות הרב ברוך פרענקיל תאומים). ה'פתחי תשובה' זהה ל'פתחי תשובה' שהודפסה במהדורת וילנא תקצ"ו.⁹⁵

בשנת תרכ"א,⁹⁶ בלמבערג הודפס השו"ע 'יורה דעה' עם ה'פתחי תשובה' (זהה למהדורה שהודפסה בוילנא בתקצ"ו), בדפוס אברהם יוסף, בנו של אהרון מדפיס.⁹⁷

מהדורה נוספת של ה'שולחן ערוך' עם ה'פתחי תשובה' (שזהה לדפוס וילנא תקצ"ו) הודפסה גם כן בשנת תרכ"א בלעמברג על ידי מאיר בן מרדכי הלפרין ויוסף צבי באלאבאן.⁹⁸

בשנת תרכ"ה⁹⁹ בלעמברג הודפס בדפוס מענקיש ושפרכער ה'שולחן ערוך' עם 'פתחי תשובה' הזהה למהדורת וילנא תקצ"ו.¹⁰⁰

בשנת תרכ"ו בו"טומיר בהוצאת אריה לייב שפירא¹⁰¹ כתבו בשער כך: 'עם ביאור חדש הנקרא 'פתחי תשובה' מהרב החריף מוהר"ר אברהם צבי איזון שטאט מביאלאסטאק'. ה'פתחי

94 וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 333. הוא מוסיף שיש מהדורה שיצאה בו"טומיר, תרט"ו על ידי האחים שפירא. הוא מציין שלקח זאת מפרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006, שמציין מהדורה זו כמי שנדפסה עם ה'פתחי תשובה'. אך מהדורה כזו לא מופיעה באתר 'אוצר הביבליוגרפיה העברית', וכן היא לא נמצאת בספרייה הלאומית. כנראה שהכוונה אצל פרידברג היא לשו"ע 'אורח חיים' שיצא לאור באותה שנה בדפוס זה, וינוגרד לא בדק היטב.

95 וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 442; ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעט; פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006.

96 בספרייה הלאומית ישנה מהדורה הרשומה שנדפסה בקרוטושין תר"ך (המקום והתאריך מופיעים בסימן שאלה. מס' 8154 v 23), וכן מביא וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 646. מהדורה זו לא מופיעה באתר 'אוצר הביבליוגרפיה העברית', ולכן כנראה ששנת ההוצאה תר"ך היא טעות. לאחר שראיתי את הספר עצמו נראה שמהדורה זו היא מהדורת לעמבערג תרי"ב, אך בעמוד השער לא מצוין מקום הדפוס וחסר הכיתוב הלוועזי של מקום ההוצאה ושנת ההוצאה.

97 וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 449; ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעט.
98 שם.

99 פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006 מציין גם מהדורה של שו"ע עם 'פתחי תשובה' שיצאה לאור בשטטין תרכ"ד, אך בפועל מהדורה זו היא ללא ה'פתחי תשובה'. (בספרייה הלאומית מס' 8064 v 23).

100 ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפ. (בספרייה הלאומית מס' 3124 A 55) מהדורה זו מעניינת במיוחד מכיוון שההקדמה נלקחה מהמהדורה השנייה, זיטומיר-תרי"ב (יש בה את ההוספות), אך גוף החיבור הוא מהמהדורה הראשונה, וילנא-תקצ"ו. גם צורת הדף אחרת: בשאר הדפוסים ה'פתחי תשובה' מופיע בצמידות ל'באר היטב' ואילו במהדורה זו הוא מופיע בצד, מתחת ל'באר הגולה' ונקודות הכסף. עוד על מהדורה זו עיינו בצלאל ויכלדר, "נקודות הכסף לבעל הש"ך", בתוך: קובץ תורני זכור לאברהם, חולון, תשנ"ג, עמ' עט, והערה 23 שם.

101 ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה' עמ' ספ: פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006.

תשובה' זהה לז'יטומיר תרי"ב. הודפס עם הקדמת הש"ך ו'הפרי מגדים' אך ללא הקדמת ה'פתחי תשובה'.

בשנת תר"ל בוילנא בדפוס ר' יוסף ראובן ב"ר מנחם מן ראם¹⁰² הודפסה מהדורת 'שולחן ערוך' הכוללת רק את 'באר הגולה', 'באר היטב' ו'פתחי תשובה'. במהדורה זו ניסו לתקן את השינויים של הצנזורה ממהדורת ז'יטומיר תרי"ב, וכן הוספות מאת המחבר¹⁰³ ואותן הדפסות בדיוק גם בתרל"ג ותרל"ו.¹⁰⁴ במהדורה זו גם מופיעה אזהרת המדפיסים על זכות ההוצאה לאור:

הזכות על הדפסת הביאורים פתחי תשובה ונחלת צבי על כל ארבעה חלקי השו"ע הן אותן שכבר נדפסו והן שלא נדפסו עדיין גם ההוספות החדשות מהמחבר שהוסיף על אותן שכבר נדפסו קנינו אנחנו המדפיסים האלמנה והאחים ראם מוילנא מהגאון המחבר זצוק"ל על משך חמישה עשר שנים ע"פ שטר מכירה כדת הנמצא בידינו, וע"פ חוקי תורתנו הקדושה וחוקי כל עם ומדינה אינו רשאי שום אדם להדפיסו כולו או מקצתו במתכונתו או שלא במתכונתו בלעדינו.¹⁰⁵

בשנת תרל"ו בלעמברג הדפיס אברהם יוסף מדפיס את ה'שולחן ערוך' עם ה'פתחי תשובה' שזוהה למהדורת וילנא תקצ"ו.¹⁰⁶

בשנת תר"ם הוצאת האלמנה והאחים הדפיסה את ה'שולחן ערוך' עם המפרשים, ורוב המהדורות עד ימינו הם צילום של המהדורה הזו. ה'פתחי תשובה' שמודפסת בו זהה למהדורה המתוקנת שהודפסה בוילנא בתר"ל.¹⁰⁷

¹⁰² עד תרל"א הדפוסים נקראו על שמו ולאחר מכן בלחץ השלטונות שם הדפוס השתנה ל'אלמנה והאחים'. עיינו ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה' עמ' קעו, הערה 25.

¹⁰³ זו מהדורה שיצאה לאחר פטירת רא"א. ההוספות במהדורה זו מצויינות בסוגריים מרובעים וכוכבית. גם כאן יש טעויות הדפסה ושיבושים. (עיינו למשל א, ד: ההוספות של מהדורת תרי"ב מופיעות בסוגריים עגולים ולא מרובעים). מעניין שבהקדמה למהדורה זו המדפיסים מביאים רק 2 ספרים שנוספו במהדורת ז'יטומיר תרי"ב (שו"ת חת"ם סופר ושו"ת משכנות יעקב) ולא את כל השישה המוזכרים במהדורת ז'יטומיר תרי"ב.

¹⁰⁴ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קעו. אך פרדיברג, בית עקד ספרים, עמ' 1006, מביא שיש הוצאה בוילנא תרל"א, וכנראה שמתכוון להוצאה הזו.

¹⁰⁵ זכות הדפסת 'פתחי תשובה' לחלק 'יורה דעה', דפוס וילנא, תר"ל. אזהרה דומה הודפסה גם בחלק 'חושן משפט', וילנא-תרל"א: 'זכות הדפסת הביאורים פתחי תשובה ונחלת צבי על כל חלקי השו"ע קנינו אנחנו המדפיסים האלמנה והאחים ראם מהגאון המחבר זצ"ל, כפי השטר מכירה שנמצא בידינו, וע"פ חקי תורתנו הקדושה, וחקי כל עם ומדינה אינו רשאי שום איש להדפיסו כולו או מקצתו או להוציאו לאור לא במדינתו ולא בחו"ל'.

¹⁰⁶ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפ. זוהי ההדפסה הראשונה של השו"ע עם נושאי הכלים השלם.

¹⁰⁷ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפ. יש להעיר שבמהדורה זו (שהיא המהדורה המקובלת עד ימינו) ציינו באופן שונה את ההוספות מן המהדורה השנייה (ז'יטומיר תרי"ב, ואת ההוספות מן המהדורה השלישית (וילנא תר"ל): ההוספות של המהדורה השנייה מופיעות בסוגריים מרובעים, ושל המהדורה השלישית בסוגריים מרובעים בתוספת כוכבית.

יש לציין כי בשנת תשנ"ו החל 'מפעל שלחן ערוך השלם' בהוצאת מכון ירושלים ומטרתם להדפיס את ה'שולחן ערוך' וכל המפרשים במהדורה מוגהת ומתוקנת, שבה נפתחו ראשי התיבות, הוחזרו הביטויים המקוריים שמלפני גזירות הצנזורה ותוקנו טעויות דפוס רבות. לאחר שהוציאו שני כרכים מחלק 'יורה דעה' שינו את שם ההוצאה ל'מהדורת פריעדמאן' ובשיתוף עם מכון 'מורשה להנחיל' הגיעו עד סימן רסט.

בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן השתמשו במהדורת וילנא תר"ם.¹⁰⁸

ב. דפוסים של חלק 'אבן העזר'¹⁰⁹

הדפוס הראשון של חלק 'אבן העזר'¹¹⁰ כולל את שו"ע והרמ"א, 'באר הגולה', 'באר היטב'¹¹¹ ו'פתחי תשובה'. בעמוד השער לא מופיעים שם, מקום ושנת ההוצאה.

שער פתחי תשובה ל'אבן העזר' ללא ציון המדפיס, מקום ושנת ההוצאה

רק בתחתית העמוד בסוף החלק השני, לאחר 'לוח הטעות והשמטות', מופיעים שם ומקום הוצאת הספר: גאנשאראווסקי, יאהאנניסבורג.¹¹²

¹⁰⁸ יש לציין שבפרויקט השו"ת לא הקפידו לציין באופן נפרד את ההוספות של המהדורה השלישית. בדפוס וילנא תר"ם הוספות אלו מופיעות בסוגריים מרובעים וכוכבית, ואילו בפרויקט הממוחשב הביאו את ההוספות רק בסוגריים מרובעים, ללא הכוכבית, כך שלא ניתן להבחין בין המהדורה השנייה לשלישית.

¹⁰⁹ בנוסף למקורות שהוזכרו לעיל לתיאור הדפוסים על חלק 'יורה דעה', ראו גם בחיים דביר, הקדמה לחלק אבן העזר, בתוך שולחן ערוך אבן העזר (בעריכת אברהם קבלקין), מהדורת פריעדמאן, ירושלים, תשס"ח.

¹¹⁰ מס' 8084 v 23 באתר הספרייה הלאומית.

¹¹¹ של הרב יהודה אשכנזי מטיקטין.

¹¹² הייתה במזרח פרוסיה. פולין של ימינו.

נוכל לשער שחלק זה הודפס בפרוסיה ולא באחת מערי רוסיה או ליטא, אזור מגוריו של רא"א, בשל גזירת הדפוס שהייתה ברוסיה משנת תקצ"ו (1836) ועד תרכ"ב (1862).

נרחיב קמעא בנושא גזירה זו:¹¹³ משפחת שפירא מהעיר סאלוויטא (וואלהין), הקימה בית דפוס והחלה להדפיס בשנת תקנ"א (1791)¹¹⁴ על פי רשיון מהנסיך הפולני סאנגאשקין. מדפיסים אלו קיבלו הסכמות מגדולי הדור בליטא ובוואלהין¹¹⁵ להוציא הוצאה חדשה של התלמוד הבבלי, והדפיסו את התלמוד בין השנים תקס"א-תקס"ו (1801-1806). לאחר מכן הם הדפיסו את המהדורה השנייה (תקס"ח-תקע"ג, 1808-1813), וקיבלו הסכמות גם מרבנים

¹¹³ סיכום זה לקוח מתוך: חיים דב פרידבורג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, עמ' 126, 107-109. עוד על איסור הדפסת הספרים ברוסיה עיינו למשל: בצלאל לנדוי, "דפוסים עבריים מפורסמים", מחניים, קו (תשכ"ו), עמ' קיח-קכג; ישראל ארליך, ספר יעקב לסלוי שער ג: העלילה על מדפיסי ש"ס סאלוויטא, תל אביב, תשמ"ה, עמ' 246-252; Saul M. Ginsburg, The Drama of Slavuta, Lanham, MD, 1991; יעקב לויפר, משונצינו ועד וילנא תולדות הדפסת התלמוד, תשע"ב, עמ' 187-190.

¹¹⁴ הספר הראשון שהדפיסו היה שישה סדרי משנה.

¹¹⁵ בין חותמי ההסכמות היו ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ר' בצלאל מרגליות מאוסטרהא, ר' בנימין ברודא מהורדאנא.

נוספים,¹¹⁶ וכל חותמי ההסכמות גבלו איסור השגת גבול מההדפסה למשך 25 שנה מעת השלמתה. לאחר מכן הדפיסו גם מהדורה שלישית (תקע"ז-תקפ"ב, 1817-1822). בשנת תקצ"ה רצו המדפיסים מוילנה¹¹⁷ להדפיס את התלמוד הבבלי על אף שלא עברו 25 שנה מהסכמת הרבנים, בטענה שנמכרו כל עותקי הספרים שהדפיסו מדפיסי סאלוויטא. הריב בין שני בתי הדפוס הגיע לבתי הדין הרבניים. היו שתמכו במדפיסי וילנא והיו שצידדו במדפיסי סאלוויטא, והויכוח לא הגיע לכלל הכרעה ברורה (גם רא"א מתייחס למחלוקת זו בסימן רל"ו ס"ק א': 'ובתשו' כ"י מש"ב הגאון המפורסם מהר"ר אפרים זלמן מרגליות זצ"ל ראיתי שאין דעתו כן אם דאף אחרי נמכר עדיין יש לו כל הזכות עד תום הזמן, והאריך בראיות. ושמעתי אשר ע"פ מעשה שהיה נחלקו בזה הענין עמודי התוך הגאונים גדולי דורינו נרם יאיר ולא נודע מי נצח את מי ואיך יפול דבר'). בחודש אייר תקצ"ה נמצאה גופה של אחד מכורכי דפוס סאלוויטא תלויה באחד מבתי הכנסיות. כומר מקומי בעזרת עדותם של שני יהודים מומרים טענו כי ידי משפחת שפירא ברצח, משום שכורך זה ידע שהדפיסו ספרים כנגד האמונה הנוצרית ללא רשיון וביקורת. בני משפחת שפירא הוכנסו לכלא ועונו קשות,¹¹⁸ והצאר גזר לסגור את כל בתי הדפוס בוואלהין ובליטא. בית הדפוס בוילנא הצליח להשיג רשיון לאחר כמה חודשים לחזור ולפעול, ואילו בניהם של המדפיסים מסאלוויטא פתחו בית דפוס בז'יטומיר בשנת תר"ז (1847), ואלו היו שני בתי הדפוס היחידים היהודיים שפעלו באזורים אלו עד לשנת 1862, בה הסיר הצאר אלכסנדר את הגזירה.

הסיבה להדפסת החיבור בפרוסיה ובהחבא היא משום שאיסור הדפסת הספרים העבריים ברוסיה הסתיים רק בשנת 1862. נראה שהצנזורה לא אפשרה להדפיס את החיבור, ולכן לא הדפיסו בדפוסים המורשים ברוסיה, בוילנה ובז'יטומיר.¹¹⁹

גם בחלק זה ישנם ניסוחים שייתכן שהודפסו מאימת הצנזורה, כאשר ברוב המקרים מופיעה המילה 'עוזב דת', אך יש גם עשרות מקרים בהם המילה 'מומר' מופיעה: קסט, יד; קמ, ה; קנז, י; קסט, לד; קעג, ה, ועוד. בחלק זה המדפיסים מלבוב לא הקפידו על אחדות, כך שבמהדורות הצילום שמשמשים בהם עד ימינו נשארו הניסוחים השונים ולא תוקנו.¹²⁰

¹¹⁶ וביניהם גם ר' שניאור זלמן מלאדי, האדמו"ר הזקן, מייסד חסידות חב"ד.

¹¹⁷ השותפים מנחם מן ושמחה זימל.

¹¹⁸ אחד העניינים היה לעבור בין שורות של חיילים המכים אותם על גבם עם מגלביהם, וסיפור זה היווה השראה לסיפורו של י' ל' פרץ, 'שלוש מתנות'.

¹¹⁹ על התופעה של בתי דפוס שצמחו ליד הגבול, כאשר מטרתם היתה להבריח ספרים לתוך האימפריה הרוסית בתקופת גזירת הדפוס עיינו בבן-ציון דינור, "דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה", ציון כב, (תשי"ז, חוברות ב-ג), עמ' 107-108 ובהערה 48, וביצחק יודלוב, דגלי מדפיסים, ירושלים תשס"ב, עמ' 112, הערה 8.

¹²⁰ עיינו למשל בשו"ע 'אבן העזר' סי' יז סעיף ג שמודפס: 'ישראל מומר לעכו"ם', וב'פתחי תשובה' מצטטים את השו"ע במילים: 'ישראל עוזב דת' (סקכ"ב), וכן גם בסי' קנז סעיף ג מובא בשו"ע: 'נפלה לפני יבם מומר', ואילו ב'פתחי תשובה' מודפס: 'לפני יבם עוזב דת' (סק"ד). במהדורות החדשות של אבה"ע המילים שונות: במהדורת ראש פינה (תשנ"ז) שינו זאת ל'ישראל משומד', ובמהדורת פריעדמאן (תשס"ח) ל'ישראל מומר'.

בגב עמוד השער כתוב שיש לספר זה 20 הסכמות 'מכבוד הרבנים הגאונים גדולי דורנו... ומפני הוצאות הדפוס לא הדפסנו אותם'. וכן בקשה שלא להשיג את הגבול ולהדפיס את הספר.¹²¹ שם גם מצוין כי 'הספר הובא לדפוס על ידי שלושה תלמידי הרב המחבר'.¹²²

להור' ידוע שיש ת"י עשרים הסכמות על חנור זס' מכבוד
הרבנים הגאונים גדולי דורנו. הדנו מדינתנו יל"ו.
והמה נכתובים. ומפני הוצאות הדפוס לא הדפסנו אותם. ואם
צט"פ לנצח גדר כל יוסף עיר חנוס להדפיסו בלתי רשיון
מלחמה זצ"ל הנה איסור סגנת גזול ידוע ונאמר בתוס"ק ארור
אשר יסג גזול העשו גם גלוי לכל העינים חוק זכות מחברי
ספרים בתוקף פקודת אחיזת הקיר"ה ונכות אני באחז"י שלא
יעלה על לב איש לפרוץ סגדר וכל אשר יעבור עניש יענש ככל
העונה על דם התורה ועל דת אחיזת הקיר"ה זצ"ל:
ספר כלל כנצל לניית הדפוס ע"י שלמה תלמידי סגן המחבר כ"י.

בראש הספר מופיעה ההקדמה של ה'באר היטב' ושל רא"א. ובראש החלק השני מובאים לוח ראשי תיבות, לוח הסימנים (מפתח) לכל הספר, ולמרות הוצאות הדפוס מופיעות גם שתי הסכמות: של הרב נתנזון ושל הרב יעקב צבי מקלנבורג, בעל ה'כתב והקבלה'.

בראש החלק השני של 'אבן העזר' מובאת רשימת הספרים בצורה הדומה לרשימה בראש חלק 'יורה דעה'. על פי הניסוח ניתן לשער שתלמידיו רשמו אותה, ולא רא"א: 'שמות התשובות והספרים, הנחמדים והיקרים, שבספר פתחי תשובה נזכרים, דבריהם מאירים, זכותם יגן עלינו לדור דורים', ואילו בהקדמה ל'יורה דעה' נכתב: 'שמות התשובות והספרים אשר פרשתי מצודתי עליהם ודלה דליתי מנהרות נחלי איתן... כלומר, את רשימת הספרים ל'יורה דעה' כתב רא"א, ואת הרשימה ל'אבן העזר' – תלמידיו.

שנת ההוצאה כלל לא מוזכרת בשער וגם לא בחיבור, אך בהקדמתו כותב רא"א 'אלה דברי המחבר הבא עה"ח בשנת הליכות עולם (תרי"ז)', ולכן רבים סברו שזו הייתה שנת הוצאת הספר,¹²³ אך הסכמת ה'כתב והקבלה' ניתנה רק בשנת תרכ"א כמופיע בתחילת החלק השני, ולכן מקובל להניח שהספר הודפס בתרכ"א.¹²⁴

¹²¹ באותן מילים המובאות באזהרת המחבר בחלק יו"ד וילנא תקצ"ו.

¹²² לא ידוע מי היו.

¹²³ כך למשל ב"איוזשטט, אברהם בן יעקב", האנציקלופדיה העברית, ב, ירושלים ותל אביב, תשי"א, עמ' 703, וכן מופיע בכותר הספר ב'אוצר הביבליוגרפיה העברית', אך בערך המורחב מופיע ששנת ההוצאה היא תרי"ז-תרכ"א.

¹²⁴ כך מבינים פרידברג, בית עקר ספרים, עמ' 1007; וינוגרד, אוצר הספר העברי, עמ' 347, ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפה, הקדמת מהדורת פריעדמאן, עמ' 42. אך עיינו בשמעון משה חאנעס, תולדות

ניתן להוכיח באופן ודאי שה'פתחי תשובה' על חלק 'אבן העזר' לא יצא לאור בשנת תרי"ז אלא מאוחר יותר. בחלק זה רא"א מביא יותר ממאה ושלשים הפניות ל'שו"ת החת"ם סופר' (על חלק 'אבן העזר') אשר יצא לאור בשנת תרי"ח (חלק א) ותרי"ט (חלק ב).¹²⁵ כלומר, ברור שהחיבור לא יצא לאור בשנת תרי"ז, מכיוון שמצוטטים בו ספרים שיצאו לאור בשנת תרי"ט. כנראה שרא"א אכן סיים את הספר מוקדם יותר, וכתב את ההקדמה עוד בשנת תרי"ז, אך כשהגיעו לידיו דברי החת"ם סופר הוסיף אותם בסוגריים במקומות המתאימים, והספר הודפס רק בתרכ"א.¹²⁶

מהדורה נוספת של ה'אבן עזר' הודפסה בשנת תרל"ד בוילנא, עם 'באר הגולה', 'באר היטב' ו'פתחי תשובה'.¹²⁷

בשנת תרל"ו הודפס ה'שולחן ערוך' עם כל המפרשים כולל 'פתחי תשובה'.¹²⁸ בלעמברג על ידי אברהם יוסף מדפיס סג"ל. זו המהדורה הראשונה שבה הודפסו כל ארבעת חלקי ה'שולחן ערוך' עם נושאי הכלים.

בשנת תרל"ו בלעמברג, בדפוס מרת פעסיל באלבאן, יצאה מהדורה נוספת שכמעט זהה למהדורת לעמברג שהוזכרה לעיל.¹²⁹

בשנת תרל"ט בוילנא בדפוס האלמנה והאחים ראם, הודפס ה'שולחן ערוך' עם 'באר הגולה' ו'באר היטב', ונוסף לספר גם 'סדר גיטין וחליצה' מר' מיכל מקראקא עם ביאור ה'פתחי תשובה'.¹³⁰ מהדורה זו הודפסה שוב בתרמ"ד¹³¹ ובתרנ"ה.

הפוסקים, עמ' 502, שם מובא שהחיבור יצא לאור על ידי המחבר בשנת תרי"ט (1859), וכן כותב גם משה צינוביץ, אישים וקהילות, תל אביב, תש"ן, עמ' 93.

¹²⁵ כאשר בדרך כלל המובאות מהחת"ם סופר מופיעות בסוגריים.

¹²⁶ ברצוני להעיר שבספריה הלאומית ראיתי שלושה עותקים של הספר, אחד במיקרופילם (2008F 168) ושניים בדפוס. בעותק מודפס אחד ובמיקרופילם ההקדמות מופיעות בחלק א ורשימת הספרים וההסכמות בחלק ב, ובעותק השני הדבר הפוך: ההקדמות הן בחלק ב, ורשימת הספרים וההסכמות הם בחלק א. כנראה שבעותק השני הכורך התבלבל, וכך גם העירו באתר הספריה הלאומית בתיאור המפורט של הספר. חיים דביר, בהקדמת מהדורת פרידמאן, כנראה ראה רק את העותק השני, ולכן כתב 'בהקדמה בכרך ב' חתום המחבר בשנת 'הליכות עולם' היא שנת תרי"ז' (יש להעיר גם שבמהדורת המיקרופילם באמצע סימן ד ישנם מספר דפים מסימנים קכ-קכז, ואז חוזר להמשך סימן ד).

¹²⁷ הקדמת מהדורת פרידמאן, עמ' 52. אך ויכלדר לא מציין הוצאה זו, ואולי נעלמה ממנו. במהדורה זו רשימת הספרים שרא"א השתמש בהם מופיעה בסוף החלק הראשון (בספריה הלאומית מס' 8066 V 23).

¹²⁸ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפז. מהדורה זו לא מופיעה בהקדמת מהדורת פרידמאן. כנראה שדביר (כותב ההקדמה) לא כלל בסקירתו את השו"ע השלם, אלא רק את הדפוסים של חלק 'אבן העזר'. במהדורה זו לא הכניסו את רשימת הספרים.

¹²⁹ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפז, מהדורה זו נמצאת בספריית אוניברסיטת בר-אילן (מס' מין A 552.3) אך לא מצאתי בספריה הלאומית וכן בהקדמת מהדורת פרידמאן לא מזכירים אותה. גם במהדורה זו ה'פתחי תשובה' מודפס בצד הדף, מתחת ל'באר הגולה', ולא במרכז הדף.

¹³⁰ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קפז; הקדמת מהדורת פרידמאן, עמ' 52.

¹³¹ ויכלדר כותב שמהדורה זו זהה לוילנא תרל"ט, אך בהקדמת מהדורת פרידמאן בעמ' 42 טוענים שבמהדורה זו תוקנו טעויות דפוס ושיבושים.

בשנת תרמ"ו בלבוב, בדפוס באלאבאן יצא לאור 'שולחן ערוך' הכולל שישה עשר מפרשים,¹³² וזו המהדורה שממנה עד היום רוב המהדורות מצולמות.

בשנת תשנ"ז יצא לאור על ידי 'מכון ראש פינה' חלק 'אבן העזר' מוגה על פי כתבי יד ובתוספת מראי מקומות (בעריכת הרב ניסים דרעי). בשנת תשס"ח יצא לאור חלק 'אבן העזר' על ידי 'מכון מורשה להנחיל' בהוצאת פריעדמאן, שהזכרנו לעיל.

ג. דפוסים של חלק 'חושן משפט'

בשנת תרל"א,¹³³ בבית הדפוס האלמנה והאחים ראם, לאחר מות רא"א ('נחלת צבי' מודפס בסוף הספר, ולא על הדף עצמו) יצא לאור 'שולחן ערוך' ופירוש הרמ"א עם 'באר הגולה', ו'באר היטב',¹³⁴ עם חידושי דינים מהט"ז ומספר 'אבן העזר',¹³⁵ בדפוס זה מופיעה אזהרת האלמנה והאחים ראם, על זכויות ההדפסה של החיבור.¹³⁶ לאחר מכן הודפסו מהדורות נוספות בתרל"ה, תרמ"ד ותרג"ו בבית דפוס זה.

בשנת תרל"ו בלעמברג בדפוס אברהם מדפיס סגל הודפס 'שולחן ערוך' עם כל המפרשים.¹³⁷ בשנת תרמ"ב בלעמברג יצא לאור 'שולחן ערוך' עם כל המפרשים בבית הדפוס הנגידה פעסיל באלבאן.¹³⁸ לאחר מכן, בשנת תרנ"ח, בלעמברג, הודפסה מהדורה נוספת, וממהדורה זו צולם ה'שולחן ערוך' הנפוץ בימינו.¹³⁹

¹³² בספריה הלאומית מס' 58 A 253 ובהקדמת מהדורת פרידמאן, עמ' 52, עיינו שם לרשימת הפירושים. אך ויכלדר לא מזכיר מהדורה זו.

¹³³ בשער הדפוס מופיעה שנת 1871 כשנת ההדפסה, אך מצאתי מודעה בעיתון 'המגיד' מ-28/12/1870 וזו לשונה: 'הודעה מהמדפיסים ראם... יצאו כעת לאור בענין אלה הספרים: א) ארבע שלחן ערוך הקטנים... עם באר הגולה ובאר היטב ופתחי תשובה ונחלת צבי... השו"ע יו"ד וחור"מ כבר נגמרו, והחלנו עתה להדפיס את השו"ע אור"ח...', כלומר שבסוף 1870 כבר נגמרה הדפסתו של חלק 'חושן משפט'.
¹³⁴ של ר' זכריה מענדל מבעלז.

¹³⁵ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קץ ובהערה 51 שם.

¹³⁶ הספר היה ערוך ומוכן בידי רא"א והוא מכר את זכויות ההדפסה שלו (ושל שאר החלקים) למשפחת ראם, אך לא זכה שיצא לאור בחייו. היו גם אנשים שרא"א התחייב לספק להם את הספר, וכך מופיע במודעה של משפחת ראם שהזכרנו לעיל: 'מי מהחותמים אשר חתם א"ע (=את עצמו) על קבלת שו"ע חור"מ (=חושן משפט) הנ"ל מידי הרב המחבר ס' פתחי תשובה ויתן לו ערובתו, יפנה נא אלינו במכתב וישלח לנו תעודתו וישיגהו מידנו...'.
¹³⁷ ויכלדר, ספר 'פתחי תשובה', עמ' קצג.

¹³⁸ שם.

¹³⁹ שם.